

CSUKOVITS ENIKŐ

ÓRAHASZNÁLAT A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A középkori világnép egyik legjelentősebb változását a mechanikus órák megjelenése jelentette.¹ A kerek óra, amely télen-nyáron, éjjel-nappal egyenletesen méri a múlt időt, alapvetően megváltoztatta az ember és az idő kapcsolatát. A középkorban is érvényes antik időbeosztás szerint ugyanis a nappali és éjszakai időszakot egyaránt 12-12 kánoni órára osztották. Természetes, hogy a téli és a nyári óra hossza jócskán eltért egymástól, egységes időmérésről ilyen körülmények közt nem is lehetett szó. A múlt időt kezdetlegesen időmérő eszközökkel próbálták nyomon követni ott, ahol erre elsősorban szükség volt: a kolostorokban és a káptalanokban a mindennapi liturgia szabályos végzésénél. Az általunk is ismert napóra mellett használtak vízórát és gyertyaórát is. (A homokóra az újkor találmánya, a 15. században, tehát a mechanikus óraszerkezetek megjelenése után bukkant fel.)² Elképzelhető, hogy mennyire voltak pontosak ezek a szerkezetek: a vízórák télen gyakran befagytak, a napóra éjjel használhatatlan, a gyertya sem mindig ugyanannyi idő alatt égett a mérőpontig vagy csonkig. Az órák kezelése általában a sekrestyés feladata volt: Citeaux-ban a sekrestyésnek kellett úgy beállítani az órát, hogy az a megfelelő időben csengessen (!) és ébressze a szerzeteseket.³ A hirschau kolostorban a sekrestyés „gondoskodik és felügyel az órára, mert előfordulhat, hogy az nem jár pontosan, így neki az időt a gyertyák szerint kell megbecsülnie, a csillagok vagy a Hold járása szerint, hogy a testvéreket meghatározott időben ébreszteni tudja”.⁴ Az időmérés ilyen körülményes módjához képest már technikájában is új korszak kezdetét jelentette a mechanikus órák megjelenése. „Csodálatos óramű..., mely éjjel-nappal méri a 24 órát. Éjjel egykor egyszer, kettőkor kétszer üt..., ami nagyon hasznos minden rendű embernek” — írta 1335-ben egy kortárs.⁵

- 1 *Aaron Jakovlevics Gurevics*: A középkori ember világnépe. Bp. 1974. 80–133. „Mi az idő?” c. fejezet.; *G. Poulet*: Études sur le temps humain. I. Paris, 1965.; *Stelling-S.Michaud*: Quelques aspects du problème du temps au Moyen-Age. In: Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte. 17. Bern, 1959.; *Jacques Le Goff*: Le temps de l'Église et le temps du marchand. Annales E. S. C., 1960.; *Jacques Le Goff*: Le temps du travail dans la „crise” du XVI. siècle: du temps médiéval au temps moderne. Le Moyen Age 69 (1963).
- 2 Az órákra általában: *Anton Lübke*: Die Uhr. Düsseldorf, 1958.; *Paul Lacroix*: Les arts au Moyen Age et à l'époque de la Renaissance. Paris, 1880. 173–192.
- 3 *P. Lacroix*: i. m. 178.
- 4 *A. Lübke*: i. m. 95.
- 5 *Endrei Walter*: A középkor technikai forradalma. Bp. 1978. 49.

A kerekas óra felfedezésének pontos időpontját éppúgy nem lehet megállapítani, mint a kerékét, különösképpen a fogaskerékét. Azt sem tudjuk, kinek a nevéhez kapcsolódik a döntő szerkezeti elem, a gátszerkezet elkészítése. Ez fékezte ugyanis az órát hajtó erőt, szabályozta az óra lassú, egyenletes járását. Az első mechanikus órák energiájukat egy súlyból nyerték, melynek húzóerejét a gátszerkezet fékezte. Ez a szerkezet valamikor a 13. században jelent meg — a 14. század már az új óraművek elterjedésének évszázada. Ezek a legkorábbi óraművek rendkívül összetett, többfunkciós szerkezetek voltak, nem egy közülük távol állt még a mai értelemben vett toronyórától, és több köze volt a csillagászathoz, mint a napi időméréshez. 1326 után építette meg Wallingford apát a St. Albans apátság óráját, amely még 1540-ben is mutatta az idő mellett az égitestek mozgását, sőt az árapály állapotát is.⁶ A kor leghíresebb óraműve, a padovai Jacopo és Giovanni de' Dondi által 1344-ben felállított szerkezet az órákon kívül ugyancsak mutatta a planéták körpályáját, valamint a hónapokat és az év ünnepeit. (A mozgó ünnepeket is!)⁷ Az 1352-ben készített, harangjátékkal ellátott strassbourgi órán a háromkirályok hajladoztak, kakas kukorékolt, és egy mutató még az érvágásra alkalmas időpontokat is jelezte.⁸

A nyilvános ütőórák Itáliából terjedtek el a nagyvárosokban és Európa fejlődési udvaraiban.⁹ Már 1307-ben említik Orvieto, 1336-ban Milánó első óráját, 1350–70 közt keletkezett a firenzei, bolognai, ferrarai, ugyanekkor a nürnbergi, 1352-ben a windsori, 1353-ban az avignoni óra, 1370-ben készítették Párizsban a Palais de Justice óráját, 1382-ben a híres dijoni ütőórát, a Jacquemart-ot. A legnagyobb óraállítási láz 1370–80 között volt: mintegy 70, ekkor készített órát ismerünk. Az órák elterjedésének földrajzi határai is tovább tolódtak minden irányban: 1380 körül készült a lundi (Svédország) székesegyház órája, 1401-ben a sevillai, 1405-ben a lübecki, 1417-ben a bécsi. Európa keleti felén különösen Csehország és Szilézia tűnt ki toronyóráinak sűrűségével. Gernhard Dohrn van Rossum adatgyűjtése 1500-ig körülbelül 800 órát tart számon Európában, ezek túlnyomó többsége toronyóra. A középkori toronyórák valóságos monstrumok voltak: egy, V. Károlynak készített óráról feljegyezték, hogy ütőművének súlya 5 mázsát nyomott és 24 óra alatt 10 métert süllyedt.¹⁰ Elkészítésük, felállításuk épp ezért rendkívül nagy szakértelmet igényelt. Meglepően széleskörű európai elterjedtségük bizonyítja egyrészt az ehhez szükséges szakismerettel rendelkező órá-

6 *Endrei W.*: i. m. 47.

7 *A. Lübke*: i. m. 106–107.

8 *Endrei W.*: i. m. 47.

9 A további adatok Lacroix és Lübke már idézett munkája mellett: *Gernhard Dohrn van Rossum*: Migration technischer Experten im Spätmittelalter. Das Beispiel der Uhrmacher. In: *Migration in der Feudalgesellschaft*. Hrsg. *G. Jaritz – A. Müller* Frankfurt/Main–New York, 1988. Ezúton mondok köszönetet Kubinyi Andrásnak, aki a kötetre figyelmemet felhívta. Az ekkor felszerelt órák jelentős része csak ütőóra volt: hangjelzést adott, de számlappal még nem rendelkezett. A legismertebb ilyen típusú óra a dijoni volt, de épp annak mintájára több városban is hasonlót állítottak. A középkori órákról korunkra kialakult kép egyébként valószínűleg kissé hamis. Elsősorban az ismeretterjesztő irodalom, érthető módon, a díszes, sokalakos órákat állította előtérbe, amelyek a saját korukban is kurióznak számítottak. A híres prágai óra készítése idején éppen olyan látványosságként számított, mint ma.

10 *A. Lübke*: i. m. 107.

sok kellő számát, másrészt az órák iránt megnyilvánuló nagyfokú keresletet. Ezek az órák már nem az imaórákat jelölték: Dohrn van Rossum szerint az általa ismert mintegy 1100 középkori órás és órafelügyelő közt viszonylag csekély a klerikusok száma.¹¹ Adatgyűjtéséből az is kitűnik, hogy a mechanikus órák 1300 után már túlnyomórészt a kolostorokon kívül bukkantak fel. Habár az első toronyórákat a templomok tornyára szerelték föl — általában a város második nyilvános órája került a városháza vagy a posztócsarnok tornyára, homlokzatára —, épp ezek az órák függetlenítették az időt az egyháztól. Az élet ritmusát többé nem a harangok szabályozták: a toronyóráknak — amelyek kérérlhetetlenül jelezték az idő múlását, ezáltal rákényszerítve az embert annak minél gazdaságosabb felhasználására — kulcsszerepük volt a modern, szabadversenyes világ kialakulásában.

Jelentőségéhez képest jóformán semmit sem tudunk a magyarországi órahasználat kezdeteiről. *Magyar órák* című — e tárgyból azóta is egyetlen — összefoglaló munkájában Pritz István mindössze néhány mondatot szentel a középkornak, sommásan ítélkezik hazai viszonyainkról: „Hazánkban ... a napóra volt erre a célra használatos egyedüli eszköz egészen a 16. századig. Ekkor tűntek fel az első kerek toronyórák, különösen nyugati városainkban, mint pl. Szombathelyen.”¹² *A toronyórák története* című, a közelmúltban megjelent rövid tanulmányában Takács József Péter szerint ellenben „okkal feltételezhető, hogy a magyar királyság területén Nagy Lajos király idején készültek az első”.¹³

A bizonytalanság természetes következménye forrásadottságainknak. A művelődéstörténeti kutatások szempontjából használható tárgyi és írásos emlékek csak véletlenszerűen maradtak ránk. Elbeszélő forrásaink nem tesznek említést óráról, de még napi időről sem, így az egyetlen lehetőség az okleveles anyag ilyen célú vizsgálata. Ez a munka viszont nem kecsegtet több eredménnyel, mintha tüt keresnénk a szalmakazalban. Az okleveles források művelődéstörténeti célú kutatásában ugyanis a hagyományos segédletek nem segítenek: ebből a szempontból sem a kibocsátó, sem az oklevél kelte, sem a benne előforduló helynevek nem nyújtanak támpontot. Alig kapunk segítséget a különböző okmánykiadásoktól is: egyrészt kevés kötetben van tárgymutató, másrészt a hazai órahasználat elterjedése szempontjából érdekes 15–16. századból már a korábbi századoknál kevesebb okmányt adtak ki.

A helyzet mégsem teljesen reménytelen. Az oklevelekben nagyritkán felbukkanó, esetleges említések mellett van némi esélye a tudatos anyaggyűjtésnek is: elsősorban a potenciálisan órahasználónak tekinthető városok számadáskönyveiben találhatóunk viszonylag bőséggel adatokat. Az ilyen típusú vizsgálatok elvégzéséhez nagyon nagy segítséget nyújt még *A magyarországi középkori latinság szótárához* összegyűjtött, imponáló számú adat is, amelynek használatához szerencsére nem kell megvárni, míg valamennyi kötet megjelenik.¹⁴ Az így összegyűjtött anyagot soknak semmiképpen nem mondhatjuk, arra azonban talán elegendő, hogy ha mozaikszerűen is, de képet adjon az egész ország középkori órahasználatáról. Vizsgálódásunk kétirányú: célunk egyfelől a Magyarországon a középkorban használt órák, valamint az itt működött órák bemutatása, másfelől annak vizs-

11 *G. Dohrn van Rossum*: i. m. 295.

12 *Pritz István*: *Magyar órák*. Bp. 1943. 51.

13 *Takács József Péter*: *A toronyórák története*. *Theológiai Szemle*, 1990/6. 352–356.

14 Ezúton köszönöm meg a szótár munkatársainak, hogy bepillantást engedtek gyűjtésükbe.

gálata, hogy mikor változott az időbecsztás a 12–12 kánoni óráról a ma is használatosra. További kérdést jelent, hogy a kétféle megközelítéssel kapott különböző évszámok mennyire erősítik vagy gyengítik egymást.

A hazai gépórák használata előtt is volt természetesen valamilyen időmérés, hiszen a különböző rendekhez tartozó kolostorokban (amelyeknek száma a 15. század végére már meghaladta a háromezretet), valamint a mintegy ötven székes- és társaskáptalanban minden nap zsolozsmáztak a megszabott rendben és időpontokban.¹⁵ Az imaórák (*horae canonicae*) megállapítása a korai középkorban valószínűleg követte az Európában másutt is használatos módszereket, de erről semmilyen magyarországi forrás nem beszél. Megfelel az európai gyakorlatnak, hogy a felbukkanó első hazai kerek órák, az első név szerint ismert órák már nem a kolostorokban, hanem a városokban jelentek meg. A jelenleg ismert legkorábbi adat egy, az 1386 és 1399 közötti évekből, Besztercebányáról származó számadás-töredékben található.¹⁶ A bejegyzés szerint János órásmester (*magister Johannes horologista*) özvegye a városi esküdtek színe előtt átadja „*omnes res, quas idem magister Johannes legavit patri suo, Nicolao de Crempnyz, quem misit Elblinus pater suus cum litera civitatis Opaviae...*” A rendkívül értékes adatra már Ipolyi Arnold is felfigyelt Besztercebánya „műveltség-történetéről” írt tanulmányában:¹⁷ „Nevezetesen előjön már ekkor egy órás is a 14. század második felében, János mester..., ki már a század vége körül, úgy látszik a feljegyzésből, meghalt volt. Nevének mester címe arra mutat, valamint mestersége is, hogy a város nyilvános órájának volt mestere s felügyelője... János mester valószínűleg egyenesen Boroszlóbból, Sziléziából, hol mint láttuk legrégebb ily óra említetik, hozhatta át művét, miután a feljegyzés atyját, Elbelint hasonlóan sziléziai, opauai származásúnak mondja. Besztercebánya tehát, melynek későbbi híres nyilvános városi óráiról és nevezetes magán óraiparáról majdnem századról századra értesülünk, ekkor ezen közorájával s óramesterével amaz első városok sorában állott.”¹⁸

Habár magára a besztercebányai városi órára csak a 15. század második feléből maradtak adatok a számadáskönyvben, nincs okunk kétségbe vonni az óra 14. századi eredetét. János mester a toronyórákkal sűrűn ellátott Sziléziából, abból az Opavából (Troppau) érkezett, ahol 1368-ban állított fel toronyórát egy boroszlói mester.¹⁹ Feltételezhető, hogy miközben Besztercebányán megépítette a város által megrendelt órát, megházasodott és letelepedett. Az sem véletlen, hogy épp egyik vezető középkori bányavárosunkban bukkant fel. A magyar réz lelőhelyeként felvirágzott Besztercebánya talán legszebb példája a tervszerűen alapított várostípusnak. A jómódú német polgárság a gyűrűstéren, a város főterén középületek sorát emelte: a templomot, a városházát, a vásárcsarnokot. Itt volt a város kereskedelmi és társadalmi életének központja, a jogszolgáltatás és a városi adminisztráció székhelye. E főteret a városi vagyonosok, az alapítók lakóháza sze-

15 Itt most nem foglalkozom azokkal a botrányos esetekkel, amelyeket a rendi vizitátorok nemegyszer feltártak. Ld.: *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 209.

16 *Fejérfataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885. 78.

17 *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa művelség-történeti vázlata. IV. Századok, 1874. 611.

18 Az Ipolyi által felsorolt első európai óra-állító városok közé.

19 *G. Dohm van Rossum*: i. m. 298.

gélyezték, amelyek egyben a város legnagyobb, legszebb házai voltak.²⁰ Természeteszerű, hogy a német területekkel élénk kereskedelmi kapcsolatban álló beszercebányai *Ringbürgerek*, amint teheték, a toronyóra-épitésben is követték a külsországban látott példát.

További három városunkról igazolják a források, hogy ott a 15. század első évtizedeiben már működött toronyóra (Pozsony, Bártfa és Sopron). A kronológiai sorrenddel fölösleges bajlódni, hiszen egyik városban sem ismerjük az óra felszerelésének pontos időpontját. Ortway Tivadar ugyan megemlíti *Pozsony város története* című nagyszabású munkájában: „A 14. század elején rátalálunk városunkban az órára is. 1314-ben ugyanis Miklós órás említettik.”²¹ Az általa említett „Niclas der Harrer” órás mivelta azonban erősen kérdéses. Ebből a korból nincs adat arra, hogy német nyelvtelületen így hívták volna az órát, akit *zeigermeisternek*, *seigermakernak*, *uy-zyclockenmachernek*, *urglockernek*, *urleymachernek* vagy *orlogernek* neveztek, de *harrernek* soha. Az általam ismert értelmező-, táj-, történeti- és szakszótárak sem ismerik a *Harrer* szó illetén jelentését.²² Mivel a közeli Bécsben is csak 1417-től büszkélkedett a Szent István templom toronyórával, ez a pozsonyi adat amúgyis igencsak korainak tűnne. A város fennmaradt számadáskönyveiben 1410-ben bukkan fel az első órásmesternek kifizetett tétel: a Zsigmond király és Ernő osztrák herceg Pozsonyban időzésekor készült konyhai számadás végén más egyéb, ugyanakkor felmerült költségek közt szerepel a Péter órásmesternek fizetett 1 libra.²³ Az 1412–13. évi polgármesteri elszámolásban található a következő említés, amely egy összegben tünteti fel az ácsoknak, bakte-roknak, felügyelőknak, prokurátoroknak, városi írnokoknak, valamint az órásnak (*horoleymeister*) járó pénzt.²⁴ A szövegből nem derül ki, hogy a fent említett két (vagy ugyanazon?) órás gondjára bízott óra hol mutatta az időt. Egy 1442. évi számadáskönyv-tétel tanúsága szerint ellenben az biztos, hogy ekkor a városháza tornyán már működött gépóra. (Persze nem zárhatjuk ki, hogy ezt az órát ismerjük Péter órás 1410. évi működése óta, és a Szent Márton templom csak később kapott időmérő szerkezetet.) 1442-ben ugyanis a kiadások között szerepel egy ácslegénynek kifizetett bér: ő fedte a városháza tornyát, „und die fenster zu dem Horer im newen thurn”.²⁵ Ortway szerint egyébként a városházán a gépórán kívül napóra is mutatta az időt.

Bártfán 1419-től kezdődően szerepelnek a városi számadáskönyvben az órásnak, illetve az óra karbantartására, javítására, alkatrészre kifizetett összegek. Az ebben az évben az órásnak fizetett fél forint, valamint az olajért adott 14 dénár

20 *Zimányi Vera*: Városfejlődés és polgárság. In: Magyarország története., 1526–1686. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1985. 355. *Fügedi Erik*: Városok kialakulása Magyarországon. In: *Uő.*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 330.

21 *Ortway Tivadar*: Pozsony város története. II./4. A városlakosság családi, anyagi, értelmi és vallásos élete 1300–1526. Pozsony, 1903. 226.

22 *Jacob und Wilhelm Grimm*: Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1877. IV./11. 496. *Otto Buurmann*: Hochdeutsch-plattdeutsches Wörterbuch. Neumünster, 1967. 5. 195. *Lorenz Diefenbach—Ernst Wülcker*: Hoch- und niederdeutsches Wörterbuch der mittleren und neueren Zeit. Hildesheim, 1965. 650. *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*. Bucuresti–Berlin, 1972. 73. *Familiennamenbuch*. Hrsg.: *Horst Naumann*. Leipzig, 1987. *Mathias Lexers*: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig, 1943. 82.

23 *Fejérpataky L.*: i. m. 49.

24 I. m. 72.

25 *Ortway T.*: i. m. II./1. 352. 4. jegyzet

bizonyítéka a több éves órahasználatnak.²⁶ A valószínűleg a Szent Egyed templom tornyán elhelyezett gépóra rendszeresen csapolta a város kasszáját: 1420-ban az órára 6 forint, 1421-ben bizonyos munkák elvégzéséért 2 és fél, 1428-ban zsinorra másfél lengyel márka ment el.²⁷ 1432-ben Tamás órásmester az óra javításáért kapott 14 forintot, külön 1 forintot az óramutatóhoz szükséges drótra. A javítási költség a salláriumon felül illette meg Tamás mestert, annak címén ugyanis egy hónappal korábban vett fel 8 forint 33 dénárt.²⁸ Csak összehasonlításképpen: az órajavításra fordított 14 forinttal egyidőben Pál ügyvéd Budán „*ad patwariam*” a Cudar János elleni perben 32 forintot költhetett, legalábbis ennyit utalványoztak számára.²⁹

Egy új óra felállítása nagyon sok pénzbe került. 1428-ban jegyezték be a bártfai kiadások közé a következő tételt: „*Item horologium constat in emptione 350 kam. florenos absque ferramentis etc.*”³⁰ Nem tudni, milyen óráról volt itt szó; a számadáskönyv mindössze ennyit tartalmaz. Új órát kellett venniük, mert a régi javíthatatlanul elromlott? Vagy ez már a második városi óra volt? Mindenesetre érdemes összevetni ezt az adatot egy négy évvel későbbivel: 1432-ben az órásmester házáért 305 forintot adtak, azaz kevesebbet, mint amennyibe egy toronyóra került „*absque ferramentis*”!³¹

Azt hiszem, nyugodtan eltekinthetünk Bártfa város további — a nyilvános órára fordított — kiadásainak felsorolásától. A javítási költségek minden órával rendelkező városunkat hasonlóan terhelték. Besztercebányáról is hasonlókat jegyezték fel Ipolyi Arnold: „Hogy ezen óra ily kezdetleges, és a toronyban alkalmazott gépmű volt mutatóval s ütésre haranggal, kerékkal, kötélén függő súlyokkal, pondusokkal, nehezékekkel szerkesztve, tanúsítják még a következő 15. századi számkönyvek is. Sok baj és veszélyesség volt a nehézkes művel. Gyakran kellett rajta igazítani. Minduntalan új erős s legjobb minőségű kötelek, úgymond, kivántatnak rá. Többször előfordul a tétel, hogy az óramutatót, a harangot kellett igazítani, majd Tamás lakatos mesternek, majd Zébald mester harangöntőnek. Majd ismét köteleket és ólmot kellett venni a kerekek súlyaira.”³²

Nem különbözött az óra-fenntartás módja az előbbiektől Sopron városában sem. Az első, 1410. évi adat — mely szerint az óra eltörött rúdját kell kicserélni³³ — még lehetséges, hogy csak napórát említ, egy, az 1440. évből fennmaradt feljegyzés viszont már gépóráról tudósít.³⁴ Ekkor János lakatosmesternek fizetett 1 tallért a polgármester az óra javításáért. Ugyancsak ő javította 1 év múlva az újra meghibásodott órát, kicserélte a köteleket és be is olajozta a szerkezetet.³⁵ Forrásunk ez esetben szerencsére bőbeszédűbb, így megtudhatjuk, hogy a soproni óra a

26 *Fejérpataky L.*: i. m. 182–183.

27 1420: *Fejérpataky L.*: i. m. 188–189., 1421: uo. 189., 1428: uo. 270.

28 I. m. 302., sallárium: uo. 301. — „*sum sallarium de preterito anno de duabus tertius anni et octo septimanis*”

29 I. m. 302.

30 I. m. 280. (1428. év)

31 I. m. 303.

32 *Ipolyi A.*: i. m. 611–612.

33 *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története II. 1–6. Sopron, 1930–1943. II./2. 30.

34 I. m. II./3. 168.

35 I. m. II./3. 255.

várostoronyban volt. Rendszeres olajozása egyébként az éjjeliőr feladata volt,³⁶ aki Sopronban kiáltani szokta az órát és a tüzet. Az órakikiáltás rendszeresen és több helyen történt. Egy 1537. évi adat szerint pl. az Új utcában is kikiáltotta.³⁷ Bizonyosan más városban is szokásban volt az órakikiáltás, mint ahogy a későbbi századokban bevett gyakorlat volt valamennyi városban — erre azonban a sopronin kívül a 16. századból sem maradt fenn adat.

Négy városról tehát biztosan tudjuk, hogy a 15. század elején már legalább egy működő toronyóra büszke tulajdonosa volt. További háromról ellenben viszonylagos biztonsággal épp ennek az ellenkezőjét jelenthetjük ki. Mint a fentebbi példák-ból láthattuk, a már felszerelt óramű fenntartásához szükséges pénzek viszonylag rendszeresen felbukkanó tételei a városi költségvetésnek. Ott, ahol a városi számadásokban egyszer sem fordul elő e célra kifizetett összeg, valószínűleg nem is volt még óra. Fejérpataky László kötetében a már ismertetett négy város számadásai mellett még szerepel Selmecbányáé, Nagyszombaté és Körmöcbányáé, de egyikükben sem található ilyen jellegű kiadás. Nem volt tehát gépórája Selmecbányának 1408-ig, Körmöcbányának 1450-ig, Nagyszombatnak pedig 1455-ig.³⁸ Arról, hogy a selmeci városháza toronyórával volt ellátva, csak az 1512. évből van adatunk. Felszerelése minden bizonnyal korábbra tehető; valószínűleg még a 15. században megtörtént.³⁹ Sokkal zavaróbb az a tény, hogy Budáról a középkor folyamán egyetlen említés sem bukkant elő. Nehezen hihető, hogy épp ez a város nem rendelkezett nyilvános órával. Az 1555-ben Budán átutazó Hans Dernschwam feljegyezte: „Budán a Magdolna-templom mellett toronyóra és csengő-bongó harang; olyan a szava, mint a korábbi öregharangé.” Nehéz elképzelni, hogy a vagyonukat ekkor már jórészt kimenekítő budai polgárok épp az 1526–1541 közötti zavaros időkben állították volna. Nem tudjuk, mikortól jelezte az időt, és azt sem, hogy volt-e esetleg másutt is óra Buda városában.⁴⁰

A többi városi óra-adat is viszonylag késői, legalábbis Európa fejlettebb területeihez képest. 1470. május 28-án a kolozsmonostori konvent Berthalam István, György szabó (*sartor*), Oragyartho Péter és Mátyás kovács (*faber*) kolozsvári polgárok jelenlétében egyezett meg Lőrinc mester ugyancsak kolozsvári kőfaragóval a szentségtartó és tartozékai elkészítéséről.⁴¹ Sem Óragyártó Péterről, sem feltételezhető művéről vagy műveiről nem bukkán föl több említés. Hogy Kolozsváron lehetett óra, arra ez az egyetlen közvetett adat a bizonyíték. Nagyszebenben 1494-ben a város 1 forintot fizetett Péter lakatosnak, a plébániatemplom kerekas óráján végzett javításért. Mivel a torony építése ebben az évben fejeződött be, valószínűleg e munkálatok során került az óra a toronyba.⁴² Kassán a Szent Erzsébet templom először napórát kapott: a déli, úgynevezett Szent János kápolna falába helyezett napórába az 1477. évszámot vésték.⁴³ A hagyomány szerint

36 I. m. II./5. 137.

37 I. m. II./2. 202. (1526. év), II./2. 252. (1537. év)

38 Ld. *Fejérpataky L.*: i. m. passim.

39 *B. Nyáry Albert*: A modenai Hyppolit-codexek. Századok, 1874. 5.

40 *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útina:pló. Bp. 1984. 497.

41 A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta: *Jakó Zsigmond*. Bp. 1990. I. 1962. sz. (DL 36392, 146.)

42 *Mihai Sofronie*: Turmuhren in Siebenbürgen. In: Forschungen zur Volks- und Landeskunde. 23. (1980) 72–78.

43 *Mihalik József*: A kassai Szt. Erzsébet templom. Bp. 1912. 40

Regiomontanus tervezte, valójában inkább tanítványának, Hans Dorn műszerkészítő dominikánus szerzetesnek a munkája lehetett.⁴⁴ Habár a városban az első órás 1461-ben kapott polgárjogot,⁴⁵ az első gépórát mai ismereteink szerint csak több mint három évtizeddel később állították fel. 1490-ben a város ostromakor a templom is súlyos sérüléseket szenvedett. Az 1497-ben befejeződő restaurálás során újjáépítették a templom északi tornyát, a tető oromzatát, valamint ekkor helyezték el a toronyórát. Díszes, aranyozott óra volt, harangjátékkal. Információink egy későbbi, 1556. évi forrásból származnak: 1556. április 13-án hatalmas tűzvész pusztította el az egész várost, és a lángok martaléka lett az óra is. A templom helyreállítása már ebben az évben megkezdődött: az óra kijavításáért Máté lakatosmesternek 8 forintot, Miklós festőnek 17 forint 55 dénárt, az aranyozást végző Miklós ötvösnek 1 forint 50 dénárt, az esztergályosmesternek 16 dénárt, Bereck puskművesnek, aki az órához szükséges harangokat öntötte, 32 dénárt fizetett a városi tanács.⁴⁶

A kassainál is későbbi a brassói városi óra. 1514-ben már volt a Fekete-templomon egy, felállításának időpontját nem ismerjük.⁴⁷ A városháza tornyára csak 1528-ban, az épület átépítése, modernizálása során került a város második gépórája.⁴⁸ Emellett egy 1537. évi feljegyzés szerint két napórája is volt Brassónak, ebből az egyik feltételezések szerint 1440 körüli lehet, és jelenleg is látható.⁴⁹ A városházi órát egy segesvári mester, György készítette. Valószínű, hogy szülővárosában is állított fel órát, és miután ennek híre ment, hívták csak meg máshová is, így — talán más városokkal együtt — Brassóba is.⁵⁰

Habár Magyarországon is a városi polgárság volt az első számú megrendelő, a 15. század végén már találunk toronyórát a legjelentősebb egyházi központokban, így Esztergomban, Váradon, Egerben. Ezekben a városokban a megrendelő nem az előjáróság, hanem az érsek vagy püspök, és az ő kasszáját terheli az óra fenntartása is. Az esztergomi érseki palotának 1487-ben már volt toronyórája.⁵¹ A felszerelés időpontja sajnos itt is ismeretlen, de nagyon könnyen elképzelhető, hogy már Vitéz János érseksége alatt megőrtént. Róla köztudott az asztrológia iránti érdeklődése, Galeotto is feljegyezte: „János püspök... sok tudományban az elsők közé tartozott, az asztrológiának pedig annyira híve volt, hogy a csillagászati naptárt mindig magával hordta, és semmit sem cselekedett, míg a csillagokat meg nem kérdezte.”⁵² E korban pedig a csillagászat és a mechanikus úton történő időmérés kéz a kézben járt. Napórát már váradi püspöksége idején küldött neki — a hozzá való utasítással — Peuerbach György, V. László udvari csillagásza.⁵³ 1489-ben Hippolit érsek számadáskönyve szerint az esztergomi vár 12 fős állandó iparos személyzetéből az egyik mester lakatos-órás volt,⁵⁴ rendes fizetéssel. Hasonló-

44 Magyar napóra-katalógus. Összeállította: *Keszthelyi Sándor*. Bp. 1983. 47.

45 *Kemény Lajos*: Kassai óragyártók 1461–1843. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1904. 68.

46 *Mihalik J.*: i. m. 70.

47 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*. I–II. Kronstadt, 1886–1889. I. 203.

48 I. m. II. 40., 70–77.

49 I. m. II. 490.

50 I. m. II. 40.

51 *B. Nyáry A.*: i. m. 5.

52 *Galeotto Marzio*: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Bp. 1977. 92.

53 *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 63.

54 *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása. In: *Fügedi E.*: i. m. 177.

képpen állandó salláriummal rendelkezett Benedek órásmester Egerben, akiről Bakócz Tamás püspöksége idejéből, 1493-ból származik az első adat.⁵⁵ Az egri Szent János székesegyház óráját tartotta karban, ezért — mint esztergomi kollégája — tagja volt a püspöki családnak. A Bakóczot felváltó Estei Hippolit számadásai is tudósítanak az órásnak évről-évre kifizetett bérről, ami — úgy tűnik — rendszeresen négy forint volt: „*Dedi orologiste pro servitiis suis, qui servivit pro quattuor florenis in anno...*”⁵⁶

A váradi székesegyház órájáról a következőket jegyezte fel Bunyitay Vince: „A nagyobb harangok tornyában, tehát az északnyugatiban, mely inkább a vár közepén, s a főkapuhoz, valamint a tulajdonképpeni városhoz is legközelebb emelkedett, állt az óra, mely, minthogy a nagyobb harangok mellett említetik, kétségteljesen ütő szerkezettel s a torony külső falán mutatótáblával is bírt, amilyen toronyórák már a 15. században hazánkban is léteztek. Mikor nyerte székesegyházunk ezen szerelvényét, mely annál költségesebb volt, minthogy kezelése vagy javítása végett, az óráskor nagy ritkasága miatt, külön mestert kellett tartani vagy messze földről hoztatni? Adatok hiányában meg nem határozható; de midőn 1487-ben már az esztergomi érseki palotán is találunk órát: alig lehetséges, hogy legalább ugyanakkor Szent László váradi egyházának is ne lett volna.”⁵⁷ Az utolsó tagmondat logikája igazi lokálpatriótára vall. Bunyitaynak azonban szerencséje volt, és vélhetőleg sikerült eltalálnia a váradi toronyóra felszerelésének hozzávetőleges időpontját. 1474 telén a török a befagyott Dunán könnyűszerrel átkelve egészen Váradig jutott, feldúlta, kirabolta a várost és a környék kolostorait. A vár és a székesegyház ugyan megmenekült, de a templom tetőzetét le kellett bontani, hogy az ellenség tűzcsováitól megvédjék. A helyreállítás Filipecz János, az új püspök, Mátyás kancellárja és diplomatája nevéhez fűződik. A tornyok színes mázas cserepet kaptak, a megújított toronyba a püspök 1478-ban nagyméretű harangot öntetett. Erről a harangról 1609-ben jegyezték fel: „*haec servit horologio*”.⁵⁸ Minden bizonnyal már eleve erre a célra került a székesegyház tornyába. A dubnici krónika a 15. század végén Váradot minden gazdagsággal megrakott városnak nevezi, melyhez hasonló úgymond alig van az országban.⁵⁹ Talán nem rugaszkodunk el a valóságtól, ha igazat adunk Bunyitaynak — és azt is feltételezzük, hogy a váradi toronyóra Filipecz kancellár–püspök mecénási tevékenységéhez kapcsolható.

Többi püspöki székhelyünkről semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre, csak reménykedni lehet, hogy még felbukkan valahol középkori óra- említés. Mindössze Gyulafehérvárról tudjuk, hogy a középkorban csak napórával rendelkezett, ezt a déli torony délkeleti pillérébe vésett napórát valamikor a 15–16. század for-

55 Bakócz-codex vagy Bakócz Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről. Az Ipolyi-féle másolat után közli: *Kandra Kabos*. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Szerk.: *Kandra Kabos*. II. Eger, 1887. 356., 405.

56 Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi: *E. Kovács Péter*. Eger, 1992. 209. (valamint id. 37., 38., 101., 105., 198., 204., 205., 206., 353.) vö. 28. jegyzet!

57 *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség egyházai. In: A váradi püspökség története. III. Nagyvárad, 1884. 76.

58 *Balogh Jolán*: Varadinum — Várad vára. Bp. 1982. I. 30–31., II. 281.

59 „civitate illam opulentissimam Waradiensem, Civibus diuicys omnibus plenam, cui inter ceteras Regni vrbes in rebus vix erat par” — idézi: *Balogh J.*: i. m. 13/1. I. 31.

dulóján készítették. A gyulafehérvári toronyóra felállítása Bethlen Gábor fejedelem nevéhez fűződik, Szalárdi János részletes tudósítást ad róla.⁶⁰

Bár nagyon ritka jelenség lehetett, de a 15. század végén, 16. század elején már biztosan kapott órát néhány mezőváros templomának tornya is. Az élményeiről útinaplót író Dernschwam 1555-ben Ráckeven és Tolnán látott toronyórát, ez utóbbit éppen „reparálták, úgyszólván miközben az óra meg sem állt”.⁶¹ Ráckeven elképzelhető, hogy Mohács után emelték, Tolnán ellenben nem valószínű. A zempléni Újhely mezőváros északi részén álló pálos kolostor tornyán mutatta az időt az a toronyóra, melynek kőből készült középkori számlapja máig fennmaradt. Az 1501-es készítési dátumot viselő 830x790 mm nagyságú négyzögletes kőlapon római számokkal jelölték az órákat.^{61a}

Nem lenne teljes a kép, ha csak a toronyórákat vennénk sorra. A királyi udvarban, kolostorokban, sőt a 15. század második felétől már egyes magánosok tulajdonában is voltak óra — igaz, az esetek jó részében ma már nem lehet megállapítani, kerek óráról szólnak-e a források, vagy esetleg napóráról. Balogh Jolán későbbi — 16. századi — források alapján öt olyan órát sorolt fel, amelyek bizonyíthatóan Mátyás király tulajdonát képezték: egy aranyozott homokórát, amely 1528-ban még szerepelt II. Lajos kincseinek leltárában, egy homokórát aranyezüst díszsel és egy tiszta ezüsből készült órát, melyeket 1508-ban II. Ulászló a pápai követnek ajándékozott, egy Mátyásnak Lorenzo Medici által ajándékba küldött órát, valamint egy aranyórát.⁶² Az utolsóként említett aranyórát apja halála után Korvin János más kincsekkel együtt a zágrábi káptalannak zálogosította el. 1512-ben II. Ulászló engedélyezte a házasságával a Hunyadi-vagyont öröklő Brandenburgi Györgynek az értékek kiváltását és birtoklását. „*Pignora illa sine res et clenodia puta horologium unum cum utraque base et columnulis ex puro auro factis conclusum*” — olvashatjuk a királyi oklevélben.⁶³ A tiszta aranyból készített, kettős alapzaton álló, oszlopokkal díszített szerkezet már lehetett gépóra. (Az ilyen — mozdítható — órátípus kiemelkedően korai emléke 1430 táján készült Burgundiai Jó Fülöp számára, megjelenése a korszak díszes ereklyetartóinak felépítését követi.⁶⁴) Az ezüstóráról Tommaso Dainerio — Ercole ferrarai herceghez írt — követi jelentésében adott részletes leírást. Ez egy különleges napóra volt, a doboz külső borítóján a holddal és a nappal, valamint egy éjszakai óra csillagokkal. A dobozban található állítható napórát azokon a helyeken lehetett használni, amelyek nevét a kazetta fedelének belső oldalán feltüntették — e célból minden város időméréséhez át lehetett állítani a szerkezetet. Az időt mind a 12 órás, mind a 24 órás időmérés szerint megadta ez a követ szerint is sok tekintetben újszerű műszer.⁶⁵ A hercegnek a leírás alapján annyira megtetszett az óra, hogy válaszlevelében arra kérte a követet, neki is szerezzen ugyanolyan horológiumot, ha ezüstit nem is tud kapni, legalább sárgarézből. Egyébként a Mátyás tulajdonában lévő homokórák is nagyon korszerűnek számítottak, hiszen csak a 15. században kezdtek elterjedni.

60 Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. Napóra: 117. Toronyóra: 189.

61 H. Dernschwam: i. m. 494–497.

61a Az időmérés története. Kiállítási katalógus. Bp. 1984. Kat. 46.

62 Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. I. 447–449.

63 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 37 892

64 Szilágyi András: Régi órák. In: Régiségek könyve. Szerk.: Voit Pál. Bp. 1983. 245.

65 Balogh J.: A művészet i. m. 448.

Azt, hogy hol készítették a király óráit, nem minden esetben említik a források. Általában Itáliából kerültek a magyar udvarba, a homokórákat — Tommaso Dainerio leveléből tudjuk — Krakkóból küldték, a részletesen leírt ezüst horológiumot egy bécsi domonkos szerzetes készítette.⁶⁶ A kortárs Janus Pannonius csillagászati eszközeit Raguzából vagy Itáliából hozatta, mivel Magyarországon „*harum rerum artifices nullos habeamus*”.⁶⁷ Ezeket az órákat Mátyás király udvarában még használták, II. Ulászló már hasonlóképpen bánt velük, mint a Corvinákkal: ha szükségesnek látta, elajándékozta. II. Lajos kincseinek 1528. évi összeírásakor már csak egy volt a királyi kincstárban.⁶⁸ Az írott források arról nem nyújtanak tájékoztatást, volt-e a magyar királyi udvarban előzménye Mátyás óragyűjteményének. Nagy Lajos király nápolyi hadjáratai idején még Itáliában is alig volt néhány nyilvános óra, de ezek is kívül estek a magyar sereg felvonulási útvonalán. Jóval többet láthatott az egész kontinentet behálózó „csavargásai” során Zsigmond, de arról, hogy kedvet kapott volna arra, hogy akár Budán, akár Pozsonyban — ahol nagyszabású építkezéseket folytatott — maga is készíttessen egyet, hallgatnak a források. (Mint tudjuk, Pozsonynak Zsigmond uralkodása alatt már volt nyilvános órája.) Az előbbieken felsorolt, mozgatható, elsősorban asztrológiai mérésekhez használt órák minden bizonnyal csak Mátyás udvarában bukkantak fel, de ezek a század végéig jóval szélesebb körben elterjedtek. Mind kolostorokban, mind magánosok tulajdonában előfordultak, mai szemmel nézve nemegyszer meglepő a birtokos személye.

A legkorábbi bizonyítottan elmozdítható óráról egy 1409-es hatalmaskodás jóvoltából értesülünk. A panaszt tevő óbudai apácák elfoglalt kőházában többek között egy üvegből készült óra — „*unum orologium vitreum*” — is volt, amelyet Serkei János özvegye hagyott végrendeletében a kolostorra. Ez az óra azonban aligha lehetett homokóra — mint ahogy az oklevelet közlő Mályusz Elemér, majd a rá hivatkozó Karlovits Károly említi —, hiszen annak elterjedése inkább a század második felére esett. E rövid említés alapján szinte lehetetlen a kérdésben dönteni — a legvalószínűbb, hogy valamilyen vízórája volt az apácáknak.^{68a} Száz évvel később, 1508-ban a bátai és a zalavári apát 17 monostort látogatott végig a Dunántúlon és Észak-Magyarországon. A látott kép majd mindenütt viralmas volt, de talán a lekéri monostort találták a legkétségbeejtőbb helyzetben. Az épület dűledezett, a szegénység miatt szerzetes már nem lakott a monostorban, csak az öreg apát, aki maga is el akart menni, csak a vizitátorok szavára maradt ott.⁶⁹ A fölvetett leltár is szegényes, kevés értéket tartalmaz. Különösen árulkodó a sorrend: a pár tételnél nem tartották szükségesnek, hogy az eltérő természetű javakat külön vegyék sorra — kupák, misekönyvek, disznók és jobbágyok teljesen öletszerűen követik egymást a felsorolásban. Az apátságban még az istentisztelet végzéséhez szükséges felszerelés is hiányos volt: már régen zálogba adták a monstranciát és a pásztorbotot. Néhány réz kehely, pár miseruha, egy nyaklánc és két réz (!) gyűrű, mindössze öt könyv, valamint egy kisebb és egy nagyobb óra képviselte az értékeesebb javakat. Emellett az ágynemű, szőnyegek, réz- és ónedé-

66 I. m. 1966. 448–449.

67 I. m. 1966. 447. 4. sz. jegyzet

68 B.S.: II. Lajos király kincseinek összeírása. Történelmi Tár, 1890. 367.

68a Zsigmond kori oklevéltár II/2. 6687., Az időmérés története. i. m. 6.

69 A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrácz. Bp. 1912. XII/b. 193–194.

nyek, valamint egy régi vasalt szekér tartoztak az ingóságokhoz.⁷⁰ A szegénység miatt a vizitátorok engedélyezték az apátnak, hogy két órája közül a nagyobbbat eladhassa, ennek árán marhákat vegyen és kiválthassa Esztergomban zálogban lévő pásztorbotját.

A két lekéri horológium kapcsán több kérdés is óhatatlanul felvetődik. Mivel a két forrás egyéb információt nem közöl, nem állapítható meg biztonsággal, hogy milyen típusú órákról van szó. Több jel utal azonban arra, hogy gépórák lehettek. Nem valószínű, hogy a lekéri elszegényedett apátság tulajdonában olyan sokfunkciós napóra lett volna, amilyent Mátyás javai közt láthattunk. Egy egyszerű, közönséges napóra eladása (amelyet az adott helyen állítottak be) ellenben nem oldotta volna meg még átmenetileg sem az apát anyagi gondjait. Kézenfekvő a következtetés: ha az elszegényedett, de különleges vagyonnal soha korábban nem bíró lekéri monostorban két óra is volt, amely valószínűleg mechanikus szerkezettel rendelkezett, akkor a középkor végére a kolostorok nagy részében volt ilyen szerkezet. E nagyívű fejtegetésnek azonban jócskán ellentmond az a tény, hogy az ebben az évben meglátogatott többi monostor javai között sehol sem említenek órát. Nem tartalmaz órát a pannonhalmi apátság 1518-ban készült, 112 tételt tartalmazó leltára sem!⁷¹ Pannonhalmán lehetséges magyarázatul kínálkozik, hogy talán már volt toronyóra, vagy ha az nem, falra szerelt napóra, amely a mobil óra létét feleslegessé tette, de nem valószínű, hogy így lett volna a jelentéktelen, évtizedek óta hanyatló apátságoknál is. A kérdés továbbra is nyitott marad. Habár a különböző rendekhez tartozó valamennyi kolostorban szükség volt napi időmérésre, nem tudjuk, és valószínűleg nem is fogjuk megtudni, hogy milyen szerkezettel mérték az időt, és a kolostorok mekkora hányada rendelkezett a középkor végén gépórával. Egy 1476-ban a szakácsi kolostorban, valamint egy 1494-ben a széplaki apátságban kiállított közjegyzői oklevél — melyekre még visszatérünk — azonban talán arra utal, hogy szélesebb körben használták az órákat a napi idő mérésére, mint amennyiről ismeretekkel rendelkezünk.⁷² Lehetséges ugyanis, hogy mindkét esetben a kolostor órája alapján megállapított időt tüntették fel az oklevél dátumában.

A szélesebb körű órahasználatra utal az a már említett jelenség is, hogy a 15. század második felétől kezdve már találunk magánkézben lévő órákat is. A legkorábbi ilyen adat az 1470 körül, Várdai István bíboros által Várdai Miklós özvegyének küldött ingóságok jegyzékében található.⁷³ A lista különféle asztalneműket: csészéket, serlegeket, aranyozott kupákat, kanalakat és villákat, abroszokat, valamint számtalan értékes felsőruhaneműt, néhány kárpitot, egy kis órát, valamint egy aranyozott *Agnus Dei*t említ. Nem véletlen, hogy az első magyar óratulajdonosok éppen a híres humanista főpapok voltak. A saját — mobil — napórával rendelkező Vitéz János műveltsége mellett nem maradt el Várdaié sem. Mint váradai kanonok a bécsi, páduai, majd a ferrarai egyetemre járt, ez utóbbi városban Janus Pannonius-szal együtt. Itt szerzett 1450-ben kánonjogi doktorátust,

70 DL 21 890 — a leltárt (hibásan) kiadta: *Csánki Dezső*: Magyarországi benczések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból. Magyar Könyvszemle, 1881. 296–297.

71 *Erdélyi L.*—*Sörös P.*: i. m. III. Bp. 1905. 706–711.

72 DL 17 765, 46 278.

73 A gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára. Szerk.: *Nagy Imre, Nagy Iván és Véghegy Dezső*. Bp. 1915. XI. 65–66.

1456-ban alkancellár, a következő évben kalocsai érsek lett, 1464-től királyi kancellár volt 1471-ben bekövetkezett haláláig. 1464-ben Mátyás nem az esztergomi érsek Vitéznek, hanem neki kérte a bíborosi kalapot. A század legjelentősebb hazai magánlevelezését folytató, nagyműveltségű bíboros jóvoltából a Várdai család nemességünkéből elsőik közt jut órához — és ezáltal az időmérés lehetőségéhez.⁷⁴ Valószínűleg humanista műveltségű főpapjaink közül többen rendelkeztek órával. Közéjük tartozhatott a külföldön csillagászati eszközöket készíttető Janus Pannonius is. Esetükben egyébként tanúi lehetünk az időtudat komplex változásának: nem csak a napi időt mérték, hanem számon tartották az elmúlt éveket, és ami újszerű, számukra már fontos volt, hogy ismerjék-megismerjék saját életkorukat. A 16 éves Janus Pannonius epigrammát írt „*De sua aetate*”; a javakorabeli Várdai István 1469-ben levélben kérte rokonait, próbálják megtudni saját életkorát.⁷⁵

Várdai órája után a következő, jelenleg ismert adat egy 1485-ös soproni végrendeletben olvasható: Resch Jakab pap óráját a soproni Szent Mihály egyházra hagyta.⁷⁶ A következő három példa már a 16. század elejéről származik. Hédervári Katalin, Rozgonyi Istvánné 1519. május 12-én kelt végrendeletében említette: „*item habeo quandam horam de argento*”.⁷⁷ Katalin asszony ezüstórájával szemben az 1521. évi fejeérköi várleltárban „*hora vetus ferrea una nullius valore*” található.⁷⁸ Valószínűleg egy rozsdás napóra lehetett ez az értéktelen öreg vas-óra, fényűző tárgyakkal ugyanis nyoma sincs az inventárium szerint ez idő tájt Fejeérkőn. A többi ingóság is az órához hasonló állapotban találtatott: értéktelen ócska szekrény, foszlott öreg kárpit — asztalhoz is csak hét ember ülhetett egyszerre, ennyi volt ugyanis az óntányérok és csészek száma. A legnagyobb értéket még a fegyverek és a puskapor képviselték. Utolsó, 1524. évi forrásunk valóságos gyöngyszem, rövidsége ellenére páratlan betekintést nyújt a középkor végi magyar mezővárosfalú műveltségi állapotába. Szepsi mezőváros hatósága rémes latinsággal írt levélben tudatja Kassa előljáróival: Vince somodi plébános megkérte Gergely — akkor még somodi — iskolamestert, vesse papírra „*litteras testimoniales ex parte horologii*”, amely órát ezúton adott Antal lakatosnak. Az iskolamester azonban „*oppressus infirmitate nequit scribere, sed per campanatorem suum misit scribere, que scripta non conplacuerunt domino Vincentio plebano*”.⁷⁹ Esetünkben azonban nem a falusi írástudás, hanem a somodi plébános órája méltó a figyelemre. Minden jel arra mutat, hogy Vincének gépórája volt: a forrás alapján ez volt egyetlen olyan értéke, amelyről rendelkezni akart. Az írásból nem derül ki, milyen rokoni vagy baráti viszonyban volt Antallal, de döntését, hogy neki adja féltett óráját, talán mégis elsősorban az indokolhatta, hogy így a horológium értő kézbe kerül. Egy, a fejeérköihez hasonló értéktelen öreg vasóra elajándékozásának írásba foglalása nem lett volna ennyire fontos.

Mielőtt áttérnénk az órákról azok készítőire, működtetőire, a hazai vagy külföldi órásmesterekre, érdemes röviden összefoglalni azt, amit jelenleg a középkor-

74 Életéről: Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 170., 224–225. *Érdújhegyi Menyhért*: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta, 1899.

75 Zichy-okmánytár... XI. 3.

76 Házi J.: i. m. 11/1. 218.

77 A Héderváry-család oklevéltára. Közlik: Br. Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Bp. 1909. I. 565.

78 DL 47 440.

79 *Békefi Remig*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906. 410–411.

ri Magyarország óráiról tudni lehet. Az első hazai gépórák a 14. század végén keletkeztek, erre azonban frott adat mindössze Besztercebányáról maradt fenn. Takács József Péter már említett állítása, miszerint a magyar királyság területén Nagy Lajos uralkodása alatt készültek az elsők, elvileg nem kizárt, azonban az általa felhozott érvek nem támasztják alá véleményét. Takács ugyanis abból indul ki, hogy a Zsigmond-kori adatok közt már találunk óra-javítást, karbantartást. Ez azonban még nem igazolja, hogy ezek az órák már esetleg több évtizede léteztek volna. Mint több város órája esetében láthattuk, ezeken a nehézkes szerkezeteken szinte minden évben akadt javítanivaló, Brassóban az 1528-ban felállított városházi toronyóra már 1530-ban javításra szorult.⁸⁰ Addig, amíg más adattal nem rendelkezünk, egy 1420–30-as évekbeli órajavítás önmagában még nem érv a gépóra több évtizedes, mitöbb fél évszázados létezése mellett. Azzal a nézetével, miszerint „hazánkban a 15. században kb. egy tucatnyi helyen lehetett toronyóra”⁸¹ egyet tudok érteni, sőt, miután az itt az előbbieken felsorolt nyilvános órával rendelkező városok száma is eléri a tizenkettőt, a század végéig a toronyórák száma biztosan több volt ennél. Ilyen jellegű adatok remélhetőleg kerülnek még elő, szerencsés esetben olyan városokból is, melyek középkori órahasználatáról eddig nem volt tudomásunk.

A toronyórák egyre gyarapodó köre mellett legalább annyira fontos jelenség, hogy a 15. század végén és a 16. század elején a királyi udvaron és a hozzá közelálló humanista körön kívül is megjelennek az első mobil órák. A bőségesnek nem mondható források ellenére szerencsések vagyunk, hogy az előbukkanó néhány adat viszont szinte a teljes hazai társadalmat lefedi, a bárói családból származó Hédervári Katalintól a vagyontalan somodi plébánosig. A Mohács előtti Magyarországon nem volt természetes az óra birtoklása, főleg pedig a használata, de ezek szerint nem számított ismeretlen jelenségnek sem.

Megállapításunkat igazolja az a tény is, hogy az e korban Magyarországon felbukkanó órák legtöbbször az ipar hazai képviselői. A Sziléziából érkezett János mester — akit egy besztercebányai adatból ismerünk — kivételével a többi órásnál nem említik a források, hogy külföldről érkezett volna. Véleményem szerint előfordult, hogy az óra-állítást elhatározó városi magisztrátus a város első órasmesterét még külföldről hívta (a 15. század második felében már inkább valamelyik órával bíró hazai városunkból), az elkészített óra karbantartása ellenben már egy helybeli mester feladata volt. Azokban a városokban, ahol az órahasználatnak már a 15. század elejétől kezdve folyamatos írásos nyoma van, tanúi lehetünk az órát karbantartó mesterek generációnkénti váltásának is: Pozsonyban 1410-ben Péter, 1434-ben Miklós, 1487-ben János órasmestert említi a számadáskönyv,⁸² Bártfán 1420-ban Mihály kap pénzt az órára, 1427–32-ben Tamás az órás.⁸³ Kassán 1461-ben kapott polgárjogot egy bizonyos Achtzenmicht Miklós *horolegiator*, és valószínűleg Kassán működött az az Antal nevű lakatos is, aki a somodi plébános óráját megkapta.⁸⁴ Sopronban, Brassóban a városban dolgozó

80 I. m. II. 181.

81 Takács J. P.: i. m. 353.

82 Fejérpataky L.: i. m. 49 (1410), Ortvay T.: i. m. II/4. 226. (1434, 1487)

83 Fejérpataky L.: i. m. 188, 252, 301

84 Kemény L.: Kassai óragyártók i. m. 68. Antalra: Békefi R.: i. m. A levelet ugyanis Kassa városának címezte Szepsi mezőváros hatósága.

lakatosmester feladata a karbantartás, de az olajozáshoz különösebb szakértelem sem kell, azt 1504-ben Sopronban András, az órakikiáltó éjjeliőr végzi.⁸⁵ Brassóban egy későbbi, 1535. évi adat szerint György harangozó feladata volt, hogy mindkét — a városháza és a templom tornyán lévő — órát igazgassa.⁸⁶

Egyébként a karbantartási, kisebb javítási munkákat elvégző mester legtöbb esetben nem tudott új órát készíteni. Forrásaink alapján két órásról tudható mindössze, hogy ezt a magasabb szakmai szintet igénylő munkát is képes volt elvégezni: az 1470-ben említett kolozsvári Óragyártó Péter (nomen est omen), valamint a segesvári György mester, aki a brassói városháza óráját készítette.⁸⁷ Az ő működését híruól adó brassói városi számadások tartalmazzák az újonnan készülő városházi toronyóra felállításának valamennyi kiadását, ezért e páratlan forrást mindenképpen érdemes szemügyre vennünk. Az első bejegyzés e tárgyban 1527. május 31-én kelt, amikor az órához való vaslemezekre küldtek pénzt, pontosan két forintot Györgynek Segesvárra;⁸⁸ az utolsó, a felállítással kapcsolatos bejegyzés 1528. december 22-én került a számadáskönyvbe⁸⁹ — vagyis a brassói városház órájának elkészítése, felszerelése másfél évet vett igénybe.

A munkában az órasmesteren kívül ács, asztalos, lakatos, a számlapot és környékét kipingáló festő, rézmetsző és több napszámos vett részt. Több alkalommal kellett fuvarosokat fizetni a faanyag, gerendák vagy éppen homok szállításáért. Két napi napszámot igényeltek csak az óra felállítása körüli munkálatok. Az óraszerkezetet — amely súlyokkal működött — nagy fagerendákra helyezték el, az olajozást olivaolajjal végezték. Az óra ajtaját asztalos készítette, a számlapot festő és egy rézmetsző díszítette — a festéshez szükséges lenmagot, miniumot, olajat is a megrendelő vette meg. Az órához harang is tartozott, ennek a toronyba való felhúzásáért a munkát végző ács külön borraivalóban részesült.⁹⁰ Az óra felszerelésére a városháza épületének átépítése, bővítése keretében került sor, ez magyarázza a munkálatok elhúzódsát. A munkamenetet figyelve azonban óhatatlanul feltűnik: szinte semmit sem vásároltak meg előre, minden alapanyagot, építőanyagot közvetlenül a felhasználás előtt szereztek be — ez is oka lehetett a komótos munkavégzésnek. A munkálatok alatt a város salláriumot fizetett a Segesvárról érkezett órasmesternek, amely a megélhetési költségeiket fedezte. Ő egyébként nemcsak a szerkezet elkészítését, felszerelését vállalta, hanem irányította az óra elhelyezésével, beüzemelésével kapcsolatos egyéb munkálatokat is. A felszerelt tornyóra karbantartását, kisebb javítási munkák elvégzését már a városban lakó lakatosmester is el tudta végezni, így 1528 decemberében György mester visszatérhetett Segesvárra, vagy a brassói jó minősítéssel más város felé vehette útját.

Habár itt elsősorban a gépóráról esett szó, nem feledkezhetünk meg a napórák készítőiről sem, hiszen ez a munka is speciális ismereteket igényelt. Sajnos csak Kassán van tudomásunk a napóra készítőjének kilétéről: valószínűleg Hans Dorn műszerkészítő domonkos szerzetes tervezte a Szent Erzsébet templom na-

85 Sopron: *Házi J.*: i. m. II/3. 168. — János lakatos: i. m. II/5. 137. — András éjjeliőrnek olajért, Brassó: *Quellen ... Kronstadt* II. 181.

86 *Quellen ... Kronstadt* i. m. II. 384.

87 I. m. II. 40.

88 I. m. II. 40.

89 I. m. II. 82.

90 I. m. II. 70–77.

póráját.⁹¹ Többi középkori napóránk készítőjéről semmit sem tudunk — mint ahogy a napóráról is keveset.

A gépórákat készítő vagy csak karbantartó magyarországi órák egyébként kis számuk miatt nem tudtak önálló céhet alkotni. Míg pl. Franciaországban 1483-ban kapták az első céhszabályzatukat XI. Lajostól,⁹² addig Magyarországon még a 17. században sem volt önálló órascéh: 1557-ben Kassán a lakatosok, sarkantyúsok, óragyártók és puskaművesek alkottak közös céhet,⁹³ Sárospatakon 1608-ban kelt az egyesített lakatos-, bádogos-, órás-, puskaműves-, asztalos- és fejművescéh levele.⁹⁴ A céhszabályzatok az órásiipar nagyon lassú fejlődését mutatják. Patakon „*óragyártó pedig tartozik csinálni az ő mesterségének megmutatására egy egész és fertályos órát, az ki az holdat is igazgatja*” — olvashatjuk a céhlevélben. Eszerint még 1608-ban sem jelezték ezek az órák a percet, a fertály (negyed) volt a legkisebb időegység, aminek mérését fontosnak tartották. Még a 17. században sem voltak könnyebb helyzetben a toronyóra állítását elhatározó városok, mint ahol már két évszázaddal korábban vállalkoztak erre a presztízs-növelő beruházásra. Érdeemes összevetni a brassói forrásokkal Kolozsvár városának az 1658. évben kelt panaszos levelét. A város a kassai Óragyártó Jánosnál órát rendelt: „Igéretünk volt neki az óra megcsinálásától ötszáz forintot és úti költségre nyolcz-nyolcz tallért, kötelezvén ő arra magát, hogy ott fenn elkészíti és aláhozván, két avagy három hétre felrakja és jól helyben állatja, adtunk még eleiben itt neki másfél száz forintot, csak in rudere hozta ide az órát és nem hogy igérete szerint két avagy három hétre felrakta volna, sőt három holnapoknál is tovább csinálta itt költségünkre és félben hagyván a munkát, egy legényt hagyott itt annak véghezvitelére, az is nem tudta megcsinálni.”⁹⁵

Vizsgálatunk az eddigiekkel azonos jelentőségű, de annál sajnos jóval kevesebb forrást mozgósító részéhez érkeztünk. A napi idő mérésében ugyanis épp a mechanikus óra megjelenésének hatására jelentős változás következett be: az időt már nem az évszakonként változó hosszúságú kánoni órák szerint mérték, hanem az azóta is használt napi 24, azonos hosszúságú órával. Ezt az időszemléletben bekövetkezett gyökeres változást az írott forrásokban kell megragadnunk, máskülönben féloldalas marad az eddigiekben itt felvázolt kép. Mátyás király már említett csoda-napórája az átmenet terméke: az időt mind a 12 órás, mind a 24 órás időmérés szerint mutatta. A külföldi mester készítette remekmű azonban magában még sem jelez a hazai viszonyokról.

Sem az okleveles, sem az elbeszélő forrásokban nem találunk pontos időmegjelölést. Legtöbbször a leírt esemény napi dátumát sem tartalmazza a szöveg, nemhogy az óra megjelölését. „Ugyanebben az időben...”, „egy másik alkalommal...”, „ezekben a napokban” — olvashatjuk a krónikákban. Nem járunk jobban az oklevelekkel sem. Történész szemmel rendkívül érdekes oklevélnarrációkból válogatott össze egy kötetre valót Kristó Gyula.⁹⁶ A felsorolt hóstettek elköveté-

91 Magyar napóra-katalógus i. m. 47.

92 P. Lacroix: i. m. 186.

93 Kemény L.: i. m. 68.

94 A sárospataki lakatosok, bádogosok, órák, puskaművesek, asztalosok és fejművesek czéhlevele 1608-ból. Közli: Zoványi Jenő. Történelmi Tár, 1893. 374–375.

95 Kemény Lajos: Műtörténeti adatok Kassa múltjából. Archeologiai Értesítő, 1906. 58.

sének dátumát egy alkalommal sem tartották fontosnak feltüntetni. A nagybíróságokon, hiteleshelyeken kelt oklevelek már tartalmazzák az eljárás napját, a napszak vagy az óra megjelölésének igénye azonban fel sem merült. Csak a hazai okleveles gyakorlatban gyökértelen, társtalan közjegyzői oklevelekben fordul elő minden esetben a kiállítás órájának feltüntetése is.⁹⁷

A közjegyzők magyarországi tevékenysége — a fejlett nyugat-európai országok gyakorlatával szemben — mindössze az egyházi bírósági hatáskörbe tartozó ügyekre korlátozódott.⁹⁸ Emiatt az általuk kiállított oklevelek elenyésző töredékét teszik ki a hazai okleveles anyagnak, esetünkben azonban ez a pár száz oklevél elegendő ahhoz, hogy képet alkothassunk az időszakról magyarországi megváltozásáról. A közjegyzői oklevelekben az invocációt rögtön a keltezés követi: a kibocsátás éve, az indikció, a mindenkori pápa uralkodási éve, hónap, nap és a kibocsátás órára megjelölt pontos időpontja, pl. „*In nomine Domini amen. Sub anno nativitatis eiusdem 1428, indictione tertia, die vero decima Decembris, hora terciarum vel quasi...*”⁹⁹ Az órát a legtöbb esetben — akárcsak választott példánkban is — a kánoni órák szerint adták meg a közjegyzők. A keltezésben használt prima (hora) reggel 6 óra, a tertia 9, a sexta déli 12, a nona délután 3, a vesperae pedig este 6 óra körüli időpontot jelölt, az eltérés attól függött, hogy éppen nyár vagy tél volt.¹⁰⁰ Emellett jelent meg a 15. század második felétől az új, az időt már nem az imaórákkal jelölő időmérés. Első két példánk az 1456. évből származik, amikor a pécsi egyházmegyei Etei Ferenc közjegyző január 16-án Létán (veszprémi egyházmegye) a plébános házában „*hora octava diei vel quasi*”,¹⁰¹ március 11-én Marcali mezővárosban szintén a plébános házában „*hora duodecima vel quasi*”¹⁰² keltezte oklevelét. Zavarba ejtőek ezek az adatok: a kánoni órák szerint a nap 12. órája a vecsernye idejének felel meg, de akkor miért nem így írta a közjegyző? Ugyancsak a kánoni órák szerint a köztes időt nem szokták jelölni, hiszen épp ennek áthidalására szolgál a „*vel quasi*”, vagy „*circa*” kitétel. Etei Ferenc nem áll egyedül keltezésével, 1476-ban Tikosi Lőrinc veszprémi egyházmegyei közjegyző a szakácsi kolostorban „*hora undecima diei vel quasi*”¹⁰³ fogott az oklevélíráshoz, az erdélyi egyházmegyei Ruppis-i János pedig 1479-ben „*hora decima vel citra*”¹⁰⁴ kezdte munkáját. Bizton feltehetjük, hogy ezek az időpontok már nem a 12 kánoni, hanem a 24 azonos hosszúságú (60 percből álló) óra szerint kerültek az oklevelek dátumába. Ezt valószínűsíti az a tény, hogy míg az imaórákat általában genitívusos szerkezettel szokták jelölni a közjegyzők (hora vesperorum, hora terciarum, hora sextarum), ezekben az itt említett oklevelekben a genitívus quan-

96 Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: *Kristó Gyula*. Szeged, 1992.

97 *Csukovits Enikő*: A középkori írástudók „munkaideje”. Levéltári Közlemények, 1992. 12.

98 Az 1458. évi IX. tc. az egyházi bírók hatáskörét így sorolja fel: hitbér, jegyajándék, leánynegyed, tized, egyházi személyek és nők megverése és megsebzése, végrendelet, házasság, hitszegés. Lásd *Bónis György*: Az egyházi és világi jog határai a középkorban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: *Székely György*. Bp. 1984. 235–241.

99 *Jakó Zsigmond—Radu Manolescu*: A latin írás története. Bp. 1987. 18. sz. melléklet

100 *Mályusz E.*: i. m. 60.

101 DL 15 022

102 DL 15 038

103 DL 17 765

104 DL 13 819

titatist ablativus temporis váltja fel: hora decima, hora undecima stb. Az persze kérdéses, hogy ezeknél a dátumoknál a nap mondjuk tizedik órája mit is takar, vagyis pontosabban, hogy mikor kezdődött számukra a nap: éjfélkor vagy napkeltekor. Amennyiben már az új számítás szerint éjfélkor fordult egyik nap a másikba, ezek az órák azonosak a napjainkban is mért időpontokkal, ha ellenben még a hajnali prima számított az első órának, akkor egy hagyományos időmérés keveredett az újjal ezekben az oklevelekben. Magam inkább az első lehetőségre gondolok, és épp a későbbi közjegyzői oklevelek alapján. 1494-ben kelt az általam ismert legkorábbi olyan közjegyzői oklevél, amely minden kétséget kizáróan már az új időmérés szerint datálódott. Eperjesi Péter közjegyző a széplaki apátságban 1494. szeptember 25-én „*in ambitu ... Michaelis abbatis*” írta oklevelét, mégpedig „*hora secunda post meridiem vel quasi*.”¹⁰⁵

Amennyiben abból a feltételezésből indulunk ki, hogy már az 1456. évi oklevelekben is a 24 óra szerinti időmérést alkalmazták, valószínűsíthetjük: a napi időt feltüntető közjegyzők is érezhették, időmegjelölésük nem kellőképpen pontos. Ennek a bizonytalanságnak a megszüntetésére tökéletesen alkalmas a délelőtt-délután megjelölés beiktatása. Az ílymódon pontosított dátumú oklevelek egyébként az előbb említettekhez hasonlóan ablativusos szerkezettel jelölik a napi időt, míg a velük párhuzamosan továbbélő kánoni órákkal datált oklevelek továbbra is a genitivust részesítik előnyben. Az 1494-es oklevelet követő új napi időmegjelöléssel keltező közjegyzők már az ott elsőként alkalmazott módon datálták okleveleiket. 1504-ben a külföldről ideszármazott Tamás a zágráb-gréchegyi városházán „*hora quasi septima ante meridiem*”,¹⁰⁶ 1508-ban Foris Benedek a szécsi plébános házában „*hora fere septima ante meridiem*”,¹⁰⁷ ugyanő tíz évvel később, 1518-ban a hasonlóképpen egri egyházmegyei Vinnán, ugyancsak a plébános lakóházában „*hora fere secunda post meridiem*”¹⁰⁸ kezdett munkába.

A 16. században már a közjegyzők egyre szélesebb köre jelölte így a napi időt. Az 1524. évből már négy közjegyzőtől maradt fenn ilyen keltezéssel ellátott oklevél: a váradi egyházmegyei Érsemjéni Simontól,¹⁰⁹ a veszprémi egyházmegyei Végedi Ferencről,¹¹⁰ a szintén veszprémi egyházmegyei Ötvösi Barnabástól¹¹¹ és az esztergomi egyházmegyei Nagysarlói Balázstól.¹¹² Valamennyi oklevél vidéki plébánián íródott.

Adataink alapján több megállapítást is tehetünk, de ezek közül minden bizonnyal a legfontosabb: aki a napi időt így jelöli, annak gondolkodásmódját már meghatározza az órával való viszonya. Hiszen ha azt írjuk, délután két óra vagy délelőtt tíz — az egyben azt is jelenti: tisztában vagyunk azzal, van este tíz és éjjel két óra is. A gépóra használata előtt ez még nem volt evidens. Hozzá kell tennem: ezek a közjegyzők okleveleik dátumát nem minden esetben órára pillantva

105 DL 46 278

106 DL 34 572

107 DL 86 058

108 DL 86 089

109 DL 23 906

110 DL 24 042

111 DL 23 989

112 DL 47 557

állapították meg. Az itt felsorolt oklevelek jórésze vidéki plébániákon kelt, s habár ismerünk olyan példákat — a sopronit és a somodit —, hogy a plébánosnak ekkor már volt saját órája, és valószínűleg volt olyan közjegyző is, aki mobil gép-órával rendelkezett, az esetek többségében az időpontok hozzávetőlegesek lehetnek. Véleményem szerint azonban lényegtelen, hogy óráról leolvasva vagy becslés alapján keltek. Ha karóra nélkül indulunk el otthonról, hozzávetőleges biztonsággal meg tudjuk állapítani a pontos időt: perceket tévedhetünk, de órát alig. A legfontosabb a fejekben bekövetkezett változás volt, aminek következtében ezek a közjegyzők már — akár volt lehetőségük a pontos időt óráról megállapítani, akár nem — a modern kor időképe szerint gondolkodtak. Az a tény, hogy ezek az adatok más és más közjegyzőktől, az ország különböző pontjairól maradtak fenn, az új időkép viszonylagos elterjedtségét igazolja. Foris Benedek példája pedig azt mutatja, hogy ha valaki ismeri az új időmérést, már nem alkalmazza a régit.

A változás természetesen nem egyik napról a másikra történt: a kétféle időmegjelölés több évtizeden át létezett egymás mellett, és a modern időmérés egészen a középkor végéig nem tudott egyeduralomra szert tenni. Még a 16. században is találunk kánoni órák szerint datált oklevelet, olyat is, amelyet nem a „világ végén” írtak: 1524 novemberében pl. Budán, „*in domo pretorii civitatis*” állította ki oklevelét Petőc János veszprémi egyházmegyei közjegyző, „*hora terciarum vel quasi*”.¹¹³ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a közjegyzők — akiknek írásos tevékenységéhez császári vagy pápai felhatalmazás kellett — az átlag hazai írástudónál szélesebb műveltséggel rendelkeztek. Az ő időképüket, annak megváltozását semmiképpen nem lehet mechanikusan kivetíteni a hazai társadalom egészére. Ellenpéldaként álljon itt Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán esete. 1514-ben a királyi személyes jelenlét bírósága az alispán ellen felhozott több vádban elrendelte a bizonyítási eljárást. A kivizsgálendő kérdések közül természetesen az volt a legfontosabb, nemes- vagy ignobilis-e Nagy Albert, esetünkben azonban a második kérdés az érdekesebb: igaz-e, hogy az alispán és a jegyző a magyei széken kelt ítéletleveleket tilos órában és nem a megszokott időben pecsételte meg? A tanuvallomások során beigazolódtott, hogy az okleveleket nappal, a szokásos időben, az esti harangszó táján pecsételték meg. Ugyan egy alkalommal megtörtént, hogy gyertyafény mellett pecsételtek, de ez nem este, hanem nappal történt, amikor köd támadt, ami sötétséget okozott — a notárius pedig, részeg lévén, nem látott olvasni.¹¹⁴ Szó esett itt gyertyavilágról és esti harangszóról, sötétedésről vagy ködről — az biztos, 1514-ben Ugocsa megye hatóságánál nem ismerték és nem használták az órát, de az is bizonyos, hogy ebbéli elmaraodottságukkal nem álltak egyedül a középkor végi Magyarországon.

Példák és ellenpéldák sorakoznak itt egymással szemben, adatok korszerű időképről és a hagyományos változatlan továbbéléséről, viszonylag korán épített toronyórákról és olyan városokról, ahol a középkor végéig nem állítottak órát. Az igazság épp ez a kettősség lehetett. Egy évszázadokig elhúzódó, hosszú folyamat-

113 DL 24 005

114 Gábor Gyula: Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán nemessége. Turul, 1918–21. 11–20.

tal állunk szemben, amelynek keretében az első hazai órák már a 14. század végén megjelentek, de meglétük még a 16. század végén sem számított mindenütt természetesnek.¹¹⁵ Azt azonban nyugodtan leszögezhetjük: a középkori Magyarországon előbb és szélesebb körben használták az órákat, mint azt eddigi ismereteink alapján vélhettük.

---

115 A hódoltság korában kedvelt portai ajándéknak számított az óra, a naplóíró Dernschwam saját órája is e szokás áldozatául esett (*H. Dernschwam*: i. m. 176.); 1542-ben pedig a brassói tanács Péter moldvai vajdának küldött ajándékba egy órát, amely 73 forintba került — ez talán a legkorábbi adat az óráról, mint diplomáciai ajándékról. (*Gyárfás Tihamér*: A bassai ötvösség története. Brassó, 1912. 200.) A későbbi évszázadok magyarországi órahasználatára lásd: *Tóth István György*: Harangkongás és óraketyegés — a parasztok és kismesek időfogalma a 17–18. században. In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk. *Zimányi Vera*. Bp. 1993. és *uő.*: Der Zeitbegriff der Bauern und Kleinadeligen in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert. Südostforschungen. 1991. 145–162. Kéziratot elkészülte után jelent meg *Dohm van Rossum* újabb munkája: *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen*. München–Wien, 1992. A középkori Magyarország órával rendelkező városai közül egyedül Pozsonyt említi.